

Factsheet Emancipatie van vrouwen met een islamitische achtergrond

23 december 2004

AANLEIDING

In de discussie over de al dan niet geslaagde integratie en emancipatie van zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwenⁱ neemt de islam een belangrijke plaats in. Deze religie wordt daarbij als een belangrijk obstakel gezien voor een succesvolle integratie van migranten met een islamitische achtergrond. Vooral de onderdrukkende rol die de islam ten opzichte van vrouwen zou hebben, is een steeds terugkerend thema. Als illustratie dienen vaak uitspraken van zeer orthodoxe imams. De focus op de islam heeft tot gevolg dat de aandacht voor de positie van vrouwen met een islamitische achtergrondⁱⁱ vooral van cultureel/religieuze aard is. In de discussie verdwijnt de maatschappelijke en sociaal-economische component van integratie en emancipatie uit het zicht. Dat geldt ook voor de negatieve effecten op het emancipatieproces van door de omringende maatschappij opgeworpen barrières.

Het is daarom van belang de discussie zodanig te verbreden, dat naast de aandacht voor de culturele of religieuze dimensie ook ruimte geboden wordt aan de (zwakke) sociaal-economische positie van veel vrouwen met een islamitische achtergrond en aan de belemmeringen die maatschappelijk worden opgeworpen door stereotypering en uitsluiting.

Ten aanzien van de emancipatie van moslimvrouwen kunnen de volgende vragen worden gesteld:

1. Wat zijn de kaders en de voorwaarden waaronder de emancipatie van vrouwen met een islamitische achtergrond moet plaatsvinden?
2. Wat is de rol van de (discussie over) de islam bij de emancipatie van vrouwen?
3. Wat zijn knelpunten op weg naar emancipatie?
4. Hoe kan beleid ontwikkeld worden en kunnen discussies beïnvloed worden zodat de oppositie 'islam versus emancipatie' wordt doorbroken?

DOELSTELLING & DOELGROEP

Doel van deze factsheet is bekendheid geven aan inzichten van feministen met een islamitische achtergrond. En tevens sociaal-economische componenten toevoegen in de discussie over de positie van vrouwen met een islamitische achtergrond, evenals processen van stereotypering en uitsluiting. Deze inzichten kunnen ervoor zorgen dat beleid optimaal de emancipatie en integratie van vrouwen met een islamitische achtergrond ten goede komt.

De factsheet is bedoeld voor beleidsmakers, politici en anderen die belang hebben bij of betrokken zijn bij de emancipatie van vrouwen met een islamitische achtergrond.

FEITEN & CIJFERS

Mede onder invloed van de ideeën van de invloedrijke, uit Nieuw-Zeeland afkomstige, Amerikaanse feministische politieke filosofe Susan Okinⁱⁱⁱ, die stelde dat feminisme en multiculturalisme elkaar uitsluiten (Okin 1999), spitst het debat zich toe op de onverenigbaarheid van feminisme/emancipatie en islam. In de discussie vallen twee dingen op. Enerzijds wordt het beeld van de islam gevormd door voornamelijk traditionele representanten van het geloof aan het woord te laten en te bekritisseren; vertegenwoordigers van meer verlichte stromingen komen nauwelijks aan bod. Anderzijds zijn het vooral autochtone mannen of autochtone vrouwen/feministes die hun stem laten horen: de stem van de vrouwen met een islamitische achtergrond wordt nauwelijks gehoord.

Een analyse van artikelen over de islam in Nederland in de Volkskrant van 1998 –2002 geeft de volgende cijfers (Ter Wal, 2004):

Actoren^{iv} naar sekse en etniciteit van belangrijkste groepen

	vrouw (n=242)	man (n=779)
Autochtoon	127	460
Allochtoon	36	57
Turks	20	96
Marokkaans	53	128

Bron: De publieke discussie over de islam in Nederland: Een analyse van artikelen in de Volkskrant 1998 – 2002, SCP-werkdocument 106d, tabel 2.4, p.11.

Volgens het rapport is driekwart van de opiniërende stukken geschreven door autochtone Nederlanders. Het lage percentage allochtone stemmen in het materiaal wordt mede bepaald door de veel lagere deelname van allochtonen aan opiniestukken en het grote aantal opiniestukken in de geanalyseerde periode. Op grond van de cijfers uit deze tabel constateert Ter Wal dat de discussie over islam en de multiculturele samenleving in grote mate is gevoerd door autochtone opiniemakers en brieftschrijvers. Het thema houdt volgens haar vooral de Nederlandse samenleving en opiniearena bezig. Tevens stelt zij dat de verhouding tussen geciteerde mannen en vrouwen zeer ongelijk is. Bijna drievierde van die actoren is man, eenvierde is vrouw (Ter Wal, 2004).

DOELEN EMANCIPATIEBELEID

De hoofddoelstelling van het emancipatiebeleid, zoals vastgelegd in het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie*, luidt: 'het scheppen van voorwaarden voor een pluriforme maatschappij, waarin ieder ongeacht sekse, in wisselwerking met andere maatschappelijke ordeningsprincipes, zoals etniciteit, leeftijd, burgerlijke staat en seksuele voorkeur, de mogelijkheid heeft een zelfstandig bestaan te verwerven en waarin mannen en vrouwen gelijke rechten, kansen, vrijheden en (sociale) verantwoordelijkheden kunnen realiseren' (TK 2000/2001).

In de hoofddoelstelling van het emancipatiebeleid wordt derhalve geen onderscheid gemaakt naar islamitische of andere geloofsovertuigingen van vrouwen.

Sinds eind 2002 vormen zmv-vrouwen^v een belangrijk aandachtspunt in het landelijke emancipatiebeleid. Ten behoeve hiervan is, onder andere, onder verantwoordelijkheid van de ministers van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en voor Vreemdelingenzaken en Integratie in 2003 een 'Plan van aanpak op hoofdlijnen voor de emancipatie en integratie van vrouwen en meisjes uit etnische minderheden' en de commissie PaVEM (Participatie van Vrouwen uit Etnische Minderheidsgroepen) geïnstalleerd (TK 2003/2004, 29 203 nr. 3 en TK2004/2005, 29 203, nr. 16). Ook voor de huidige kabinetsperiode is hoofdinzet de verbetering van allochtone vrouwen en laagopgeleide vrouwen. Daarbij wordt het belang van een sterke focus op allochtone vrouwen en een link tussen emancipatie en integratie gelegd. De beleidsprioriteiten zijn emancipatie algemeen, rechten en veiligheid, arbeid en economische zelfstandigheid en besluitvorming en bestuur (TK 2003/2004, 27 061, nr. 30).

DEMOGRAFISCHE GEGEVENS

In Nederland is de islam de vierde geloofsgemeenschap, na de katholieken, de Nederlands-hervormden en de gereformeerden. Binnen de islamitische geloofsgemeenschap vormen Turken en Marokkanen de grootste groepen (Van Heelsum e.a, 2004).

Het aantal moslims was op 1 januari 2004 naar schatting 944.000. Bij gebrek aan studies die een onderscheid maken naar vrouwen en mannen, lijkt het gerechtvaardigd het aandeel vrouwen te schatten op de helft, dat wil zeggen op 472.000. In navolging van het vijfdelige SCP-rapport *Moslim in Nederland* richt deze factsheet zich ook op de grootste groepen, namelijk Turken en Marokkanen. Mahawat Kahan (2003)^{vi} schat dat 18% van de Surinamers in Nederland moslim is, dat wil zeggen 45.000 mannen en vrouwen.

Het CBS geeft cijfers over de verschillende herkomstgroeperingen (CBS Bevolking, 2004):

Islamiëten in Nederland naar herkomstgroepering, 1 januari 2004

Herkomstgroepering	Islamiëten x 1000
Totaal	944
waaronder niet-westers	901
waaronder:	
Afghanistan	36
Irak	42
Iran	28
Marokko	296
Somalië	25
Suriname	32
Turkije	328

Bron: CBS Statline.

In de publicatie *Emancipatie in Estafette* van het SCP wordt wel een onderscheid gemaakt naar geslacht, maar niet naar religie: in 2003 bestaat de groep Turken uit 164.000 vrouwen en 178.000 mannen, de groep Marokkanen uit 140.000 vrouwen en 156.000 mannen, en de groep Surinamers uit 167.000 vrouwen en 154.000 mannen

Aantallen (x 1000) autochtonen en niet-westerse allochtonen naar geslacht in 2003 en 2030

	2003		2030	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
Autochtonen	6.653	6.501	6.465	6.399
Turkije	164	178	246	249
Marokko	140	156	240	241
Suriname	167	154	204	183
Nederlandse Antillen/Aruba	66	64	114	111
Totaal niet-westers	789	834	1.425	1.404
<i>Aandeel niet-westerse allochtonen in de totale bevolking</i>	<i>9,6</i>	<i>10,4</i>	<i>16,0</i>	<i>16,1</i>

Bron: SCP, Emancipatie in Estafette, 2004.

ISLAM EN EMANCIPATIE

Bij de emancipatie van moslimvrouwen speelt de islam een belangrijke rol. Rond deze kwestie tekenen zich drie posities af^{viii}:

- Emancipatie kan alleen plaatsvinden door de islam los te laten. De islam is namelijk onverenigbaar met feminisme en emancipatie omdat de islam premodern is, en het feminisme modern.
- Emancipatie kan (en moet) plaatsvinden binnen de islam. Wat nodig is, is een vernieuwde lezing en een (vrouwelijke) herinterpretatie van de Koran.
- Religie, dus ook de islam, is verenigbaar (compatibel) met emancipatie. Emancipatie vindt plaats door de positie van vrouwen in concrete situaties te verbeteren.

Islam afzweren

Voorstanders van het afzweren van de islam gaan im- of expliciet uit van één soort feminisme, dat westers en (neo)liberaal zou zijn. In werkelijkheid kunnen ook in het westen verschillende soorten feminisme onderscheiden worden. De tweede feministische golf bracht een veelheid aan stromingen en bewegingen voort die elkaar de laatste jaren in een 'gelijkheid in verscheidenheid' proberen te vinden. In kringen van Vrouwenstudies is het dan ook gebruikelijk om van *feminismen* (meervoud) te

spreken. Ook in het Nederlandse emancipatiebeleid van de overheid zijn pluriformiteit en keuzevrijheid belangrijke noties.

Vrouwenemancipatie is een wereldwijd fenomeen dat onder verschillende omstandigheden en op verschillende plaatsen gestalte krijgt. Afro-Amerikaanse vrouwen en derde-wereld-vrouwen hebben sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw interventies gepleegd op de dominante westerse visie op emancipatie. Kumari Jayawardena uit Sri Lanka bijvoorbeeld, beschreef in 1986 in *Feminism and Nationalism in the Third World* de rol van verschillende feministische bewegingen van Azië en het Midden-Oosten in de nationale bevrijdingsbewegingen en de religieuze hervormingen.^{viii}

De Egyptische arts en schrijfster Nawal el Saadawi was een van de oprichtsters van de *Arab Women's Solidarity Association*^{ix} in 1986, en kreeg wereldfaam met haar feministische publicaties en activiteiten. Deze zijn haar ook verschillende malen op gevangenisstraf komen te staan. Wereldwijd genoot zij bekendheid met haar boek *The hidden face of Eve: Women in the Arab World* uit 1980, dat ook in het Nederlands werd vertaald.^x

Ook de Marokkaanse sociologe Fatima Mernissi kreeg grote bekendheid door haar boeken (Mernissi, 1985, 1991, 1992, 1994); ook zij werd om haar ideeën vervolgd. Onlangs heeft zij de Erasmusprijs toegekend gekregen voor haar verdiensten voor emancipatie^{xi}. Beide vrouwen laten nog steeds van zich horen: Nawal el Saadawi heeft aangekondigd zich beschikbaar te stellen voor het komende presidentschap in Egypte in 2005 en Mernissi publiceert nog steeds, nu vooral over de rol van (schotel)televisie en internet in de Arabische wereld.

In Nederland hebben Marokkaanse en Turkse vrouwenorganisaties zich sinds de jaren tachtig ingezet voor de positieverbetering van vrouwen (Botman et al, 2001). Zo werd de Marokkaanse Vrouwenvereniging Nederland (MVVN)^{xii} in 1982 opgericht, evenals het Komitee Zelfstandig Verblijfsrecht, dat ijvert voor een van de partner onafhankelijke verblijfsvergunning om misbruik door de partner tegen te gaan en de onafhankelijkheid van de betreffende vrouwen te vergroten.

Islam herinterpreteren

Daarnaast zijn er vrouwen die ervan uitgaan dat de Koran het principe van de gelijkheid van alle mensen bevestigt, maar dat in de praktijk deze gelijkheid van alle mannen en vrouwen wordt ontkend door patriarchale interpretaties en praktijken. Ook de islamitische wetgeving heeft, volgens hen, in verschillende van haar hedendaagse formuleringen nog de oude patriarchale formuleringen overgenomen. Tevens gaan zij ervan uit dat de islam een belangrijke vormende factor is van hun culturele identiteit.

Hun werkwijze is de belangrijke islamitische teksten van de patriarchale trekken te ontdoen en daar een nieuwe interpretatie tegenover te stellen om de boodschap van de gelijkheid van de seksen een nieuwe impuls te geven.

De Pakistaanse onderzoekster en mensenrechtenactiviste Riffat Hassan (Hassan, zonder datum) baseert zich op de Koran en heeft een thematisch overzicht gemaakt van mensen/vrouwenrechten met de daarbij horende passages uit dit boek (E-Quality, 2003). Ook de docente en onderzoekster Islamitische Studies Amina Wadud, die zich tijdens de tweede feministische golf tot de islam bekeerde, geeft een alternatieve lezing op de Koran (Wadud 2004), evenals de Saoedi-Arabisch Fatima Naseef. In Nederland treedt de Egyptisch/Nederlandse schrijfster Nahet Selim in hun voetsporen (Selim 2004). De kritiek op de islam vanuit vrouwenperspectief kent een lange geschiedenis (Ahmed 1992), maar heeft de laatste decennia zeer aan invloed gewonnen.

De benadering van de islamitische gecanoniseerde teksten vanuit vrouwen(rechten)perspectief is belangrijk. Niet alleen omdat deze vrouwen bewust maakt van hun rechten, maar ook omdat het überhaupt de kennis van de teksten van vrouwen vergroot. Daarmee wordt hen een instrument in handen gegeven in een discours dat door mannen gedomineerd wordt en in die mannelijke vorm vaak tegen hen wordt gebruikt.

Tenslotte erkent deze benadering de belangrijke rol die cultuur en godsdienst spelen bij identiteitsvorming.

Islam compatibel met emancipatie

De visie waarin de islam als verenigbaar wordt gezien met het emancipatiestreven, past in het Nederlandse emancipatiemodel waar religie en feminisme als compatibel worden beschouwd en waar verschillende religieuze stromingen zich op verschillende manieren verstaan met emancipatie. Voorwaarde is wel dat de hier geldende regels en gewoonten ten aanzien van de scheiding van kerk en staat voorop staan en dat de internationaal erkende mensen/vrouwenrechten in acht worden genomen.

Dit neemt niet weg dat de discussie over de compatibiliteit van islam en emancipatie dezelfde dilemma's zal produceren die zich ook aftekenen in de algemene discussie over botsende rechten, zoals het recht op vrijheid van godsdienst en vrouwenrechten/homorechten. Als voorbeelden kunnen dienen het bijzonder onderwijs dat homoleraren mag weigeren, (religieuze) politieke partijen als de SGP die vrouwen discrimineren, de opvattingen van de katholieke Kerk ten aanzien van abortus of haar notie van de *complementariteit* van de geslachten in tegenstelling tot de gelijkheid van beide seksen.

ECONOMISCHE ZELFSTANDIGHEID

Kerndoel van het emancipatiebeleid is het vergroten van de economische zelfstandigheid van vrouwen door het verhogen van de arbeidsparticipatie. Voor arbeidsparticipatie speelt het opleidingsniveau een centrale rol. Een goede opleiding, arbeidsparticipatie en economische zelfstandigheid zijn essentieel voor de mogelijkheid van vrouwen om een zelfstandig bestaan op te bouwen, aldus het onderzoeksrapport *Emancipatie in estafette. De positie van vrouwen uit etnische minderheden* (Gijsberts en Merens 2004). Hieraan kan worden toegevoegd dat arbeid en onderwijs niet alleen de belangrijkste wegen zijn voor emancipatie, maar ook voor integratie.

In genoemd rapport worden drie profielen geschetst van zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen: kansarm, kwetsbaar en succesvol. Deze profielen worden onderscheiden op basis van opleidingsniveau, arbeidsparticipatie en economische zelfstandigheid.^{xiii}

Uit het onderzoek blijkt dat een ruime meerderheid van de Turkse en Marokkaanse vrouwen (60 %) aan geen der criteria voldoet en derhalve *kansarm* is.

10% van de Turkse en 11 % van de Marokkaanse vrouwen heeft wel een diploma op minimaal mbo-niveau, maar geen werk. Ook deze vrouwen vallen onder het kansarme profiel.

Nadere specificatie van profielen van vrouwen (15-64 jaar) uit verschillende etnische groepen naar opleidingsniveau, arbeidsparticipatie en economische zelfstandigheid (in procenten)

	Turkse Vrouwen	Marokkaanse vrouwen	Surinaamse vrouwen	Antilliaanse vrouwen
Geen mbo+, werk, economisch zelfstandig	62	62	27	31
Alleen mbo+	10	11	8	10
Alleen werk	5	4	5	4
Mbo+ en werk	2	6	3	5
Werk en economisch zelfstandig	11	6	22	17
Mbo+, werk en economisch zelfstandig	9	12	35	33
Totaal	100	100	100	100

Bron: ISO/SCP (SPVA'02, gewogen) in SCP, *Emancipatie in estafette*, 2004.

In een kwetsbare positie bevinden vrouwen zich die wel werk hebben, maar tegelijkertijd niet voldoen aan het criterium voor economische zelfstandigheid of aan de norm van een startkwalificatie (mbo+). Dit geldt voor 5 % van de Turkse en 4 % van de Marokkaanse vrouwen.

Daarnaast is er een groep vrouwen die wel werk heeft en economisch zelfstandig is, maar een lage opleiding heeft genoten. Zij verkeren in een kwetsbare positie omdat zij veelal laaggeschoold werk verrichten, vaak in de vorm van tijdelijke contracten, wat met name in een slechte economische situatie ongunstig is. Volgens het rapport geldt dit voor 11% van de Turkse en 6 % van de Marokkaanse vrouwen.

Tenslotte voldoet 9% van de Turkse en 12 % van de Marokkaanse vrouwen aan de criteria van een zelfstandig bestaan. Van deze groep kan daarom volgens het rapport de emancipatie als geslaagd worden beschouwd. Een derde deel van Turkse en Marokkaanse vrouwen uit de tweede generatie bevindt zich in een kansrijke positie.^{xiv}

FUNDAMENTALISME

De angst voor het islamitisch fundamentalisme overschaduwde de emancipatie van moslimvrouwen. Bij de bestrijding van dit fundamentalisme is echter niet altijd duidelijk of de emancipatie en positieverbetering van moslimvrouwen werkelijk het gewenste doel is, of dat de emancipatie van moslimvrouwen slechts gebruikt wordt om de islam te bestrijden. Of de bestrijding van de islam met vrouwen als koevoet bijdraagt aan de emancipatie van moslimvrouwen is twijfelachtig.

In de strijd tegen de islam wordt vaak vergeten dat de term fundamentalisme oorspronkelijk verwijst naar ultraorthodoxe en antimoderne bewegingen in de protestants-christelijke traditie, zoals de evangelische christenen, maar nadien ook is toegepast op vergelijkbare bewegingen in joodse en islamitische geloofstradities.

In het onderzoeksrapport *Moslim in Nederland* combineren Phalet en Güngör drie empirische criteria om tot een afbakening van 'exclusionistische' varianten van religiositeit te komen: de afwijzing van de scheiding van kerk en staat, het zich herkennen in politiek-religieuze organisaties met een islamitische ideologie, en de bereidheid om desnoods met geweld politieke actie te voeren (Phalet en Güngör, 2004). Op grond van deze criteria concluderen zij dat bij zowel autochtone als allochtone jongeren in Rotterdam slechts een marginale groep van 5% tot 9% als politiek exclusionisten, of zo men wil 'fundamentalisten', kan worden aangemerkt, hetzij in religieuze zin, hetzij in nationalistische of racistische zin (Phalet en Güngör 2004).

UITSLUITING, (NEGATIEVE) STEREOTYPERING EN DISCRIMINATIE

Vrouwen met een islamitische achtergrond vormen een kwetsbare sociale groep. Met name sinds de jaren negentig van de vorige eeuw is religie een belangrijke rol gaan spelen bij het onderscheid maken tussen groepen, zoals onder andere bij de etnische zuiveringen in Bosnië bleek. De val van de Muur en de islamisering in veel landen in het Midden-Oosten, Azië en Afrika, hebben het beeld van de islam als een bedreiging van de westerse cultuur gecreëerd, een beeld dat door het terrorisme in naam van de islam versterkt is. In deze islamfobische context worden islamitische vrouwen dagelijks geconfronteerd met onheuse bejegening en discriminatie die varieert van op straat bespuugd en bedreigd worden tot discriminatie op de arbeidsmarkt en geweld tegen hen.

"De waarden van gelijke behandeling en non-discriminatie moeten in maatschappelijk handelen worden verankerd", zei minister De Geus tijdens de slottoespraak van de EU-conferentie 'Equality in a future Europe' in Den Haag. De Geus constateerde dat er in de EU al veel in wet- en regelgeving is vastgelegd, maar dat discriminatie en ongelijke behandeling op allerlei gronden nog veelvuldig voorkomen. De minister stelde dat het van groot belang is dat mensen zich bewust worden van vooroordelen die ze hebben. Daartoe moeten we "meer gegevens verzamelen, inzichten verwerven, feiten optekenen, maar elkaar ook een spiegel voorhouden." Om dat te bewerkstelligen zal er, aldus de minister, "meer moeten worden geïnvesteerd in kennis, in de overdracht van die kennis naar mensen, thuis en op het werk, bij werkgevers en werknemers. In de directiekamer en op de werkvloer". (cursivering E-Quality).

Die opdracht kan bijvoorbeeld plaatsvinden door goede praktijken uit te wisselen, menen de aanwezigen op de EU-conferentie. Op die manier leert men van elkaars ervaringen. Samenwerking tussen betrokkenen in de samenleving, zoals overheden, sociale partners en non-gouvernementele organisaties, is belangrijk voor een effectieve bestrijding van discriminatie. (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2004).

De op 15 december verschenen zesde *Monitor racisme en extreem-rechts*, die de periode 2003 en (gedeeltelijk) 2004 beslaat, rapporteert voor de maand na de moord op de cineast Theo van Gogh 174 gewelddadige incidenten met een racistische of extreem-rechtse achtergrond.^{xv} Volgens de onderzoekers is dat een ongekend hoog aantal. In ruim 60% van de gevallen waren de slachtoffers moslim. Ook signaleren de onderzoekers een sterke toename van de betrokkenheid van extreem-

rechts bij gewelddadigheden en een krachtige intensivering van antimoslimuitingen door de vier extreemrechtse partijen, Nederlandse Volksunie, Nationale Alliantie, Nieuw Rechts en Nieuwe Nationale Partij. De monitor waarschuwt voor extreemrechtse webfora. Niettemin wordt in de praktijk de impact en ernst van uitsluiting en discriminatie onderschat, is men geneigd het te bagatelliseren en worden concrete maatregelen node gemist.

PRAKTIJKVOORBEELDEN

Maatschappelijke participatie

Om de maatschappelijke participatie van zmv-vrouwen in de wijk te bevorderen hebben twee baisscholen in respectievelijk Rotterdam en Den Haag het concept van de brede school benut. Daartoe hebben zij de zogenaamde ouderkamer ingesteld, bedoeld voor activiteiten voor en door de ouders. Deze activiteiten lopen uiteen van het gezamenlijk vieren van culturele feesten tot taallessen of opstap naar vrijwilligerswerk.

De benoeming van Nelly van Doorn-Harder tot bijzonder hoogleraar christen-moslimrelaties aan de faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam in december 2004 kan gezien worden als een initiatief om de dialoog en de kennis over en weer tussen christenen en moslims en mogelijk ook anderen te stimuleren.

Arbeidsmarktbeleid en discriminatie

Het voorstel van de FNV om positieve actie weer in te voeren zet het onderwerp discriminatie op de arbeidsmarkt weer op de politieke agenda en leidt tot een hernieuwde discussie over mogelijke maatregelen.

Hetzelfde geldt voor het voorstel van de Franse regering om sollicitatiebrieven naamloos en foteloos te verwerken.

Omdat discriminatie vaak moeilijk is aan te tonen kunnen acties van burgers en organisaties om discriminatie aan te tonen, zoals die gevoerd zijn met betrekking tot het deurbeleid van discotheken en sollicitaties, data opleveren.

ANALYSE & AANBEVELINGEN

Op grond van bovenstaande verdient het aanbeveling het emancipatiebeleid voor Marokkaanse en Turkse vrouwen met grote voortvarendheid voort te zetten. Er is een grotere impuls nodig op het gebied van opleiding en arbeidsmarktbeleid. Met name de grootte van de groep kansarmen onder hen is zorgwekkend. Maar ook de goedopgeleide moslimvrouwen kiezen nog vaak voor gezin en kinderen (Bouw 2003).

Emancipatie in eigen kring zou via zelforganisaties bevorderd kunnen worden, al dan niet via de herinterpretatie van de islam. Ook bij de bestrijding van geweld tegen vrouwen (in alle vormen) zouden deze organisaties betrokken moeten worden als gelijkwaardige partners bij het beleid^{xvi}. Ook zou de overheid instrumenten moeten inzetten om stereotypering en discriminatie tegen te gaan.

AANBEVELINGEN

- o focus op sociaal-economische positie, cultuur en religie in het publieke debat verleggen;
- o grote(re) impuls op opleiding en toeleiding arbeidsmarkt;
- o onderzoek doen verrichten zoals in *Moslim in Nederland*, maar dan gericht op vrouwen;
- o faciliteren/verspreiden van kennis van vrouwelijke interpretaties van de Koran;
- o brochure met nieuwe (vrouwen) interpretaties omstreven verzen uit Koran uit doen komen;
- o emancipatie in eigen kring bevorderen via zelforganisaties (Zie Factsheet Gender en de rol van zelforganisatie);
- o discriminatie aanpakken, door
 - strengere handhaving wetgeving en strengere uitvoering sanctiebeleid tegen discriminatie en racisme;
 - nieuwe impulsen om bewustzijn van discriminatie en negatieve stereotypering te vergroten;
 - cijfers van discriminatie van vrouwen verzamelen.

BRONNEN

- Achmed, L. (1992). *Women and Gender in Islam. Historical Roots of a Modern Debate*. New Haven and London: Yale University Press.
- Baycili, S. (2004). Praten met blinden over kleuren. Recensie van 'De vrouwen van de profeet' van Nahed Selim, *Vrij Nederland*, 21 februari 2004.
- Botman, M., Jouwe, N. & G. Wekker (2001). *Caleidoscopische visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingen vrouwenbeweging*. Amsterdam: KIT, E-Quality en GEM.
- Bouw, C., Merens, A., Roukens, K. & L. Stercks (2003). *Een ander succes. De keuzes van Marokkaanse meisjes*. Amsterdam: SISWO/SSCP.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. *Mndstat bevolking 2004/11*.
- Donselaar, J. & Rodrigues, P.R. (2004). *Annex. Monitor racisme en extreem-rechts, zesde rapportage: Ontwikkelingen na de moord op Van Gogh*. Leiden/Amsterdam: Universiteit Leiden/Anne Frank Stichting.
- El Sadaawi, N. (1982). *De gesluierde Eva. Vrouwen in de Arabische wereld*. Leuven: Kritak.
- El Sadaawi, N. (1986). *God stierf aan de Nijl*. Leuven: Kritak/Rainbow 1991.
- El Sadaawi, N. (1987). *Ferdaoes*. Leuven: Kritak.
- El Sadaawi, N. (1987). *Vrouwengevangenis*. Leuven: Kritak
- El Sadaawi, N. (1988). *De val van de Imam*. Leuven: Kritak Rainbow 1991.
- El Sadaawi, N. (1996). *De onschuld van de Duivel*. In de Knipscheer .
- E-Quality (2003). *Verslag expertmeeting Emancipatie van vrouwen met een islamitische achtergrond, 25 juni 2003* [online-versie], geraadpleegd 20 december 2004. Beschikbaar via <http://www.e-quality.nl/assets/e-quality/publicaties/2003/verslag%20Expn%20Moslimfeminisme.doc>
- E-Quality (2004). *Factsheet Mensenrechten van vrouwen in het integratiebeleid*. 30 september 2004.
- E-Quality (2004). *Factsheet Emancipatie in werkgelegenheid*. 30 september 2004.
- Gijsberts, M. & A. Merens (red.) (2004). *Emancipatie in estafette. De positie van vrouwen uit etnische minderheden*. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau en Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek, SCP-onderzoeksrapport 2004/1.
- Heelsum, A. van, Fennema, M. & J. Tillie (2004). *Moslim in Nederland. Islamitische organisaties in Nederland*. SCP-werkdocument 106. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Amsterdam: Universiteit Amsterdam.
- Jayawardena, K. (1986). *Feminism and Nationalism in the Third World*. London: Zed Books.
- Loewenthal, T. (2003). Gegijzelde islam, *Lover*, 2003/1.
- Mahawat Khan, M.A. (2003). Hindostaanse moslims en hun organisatievorming. In: C.E.S. Choenni & K.S. Adhin (red), *Hindostanen. Van Brits-Indische emigranten via Suriname tot burgers in Nederland* (p.122-137). Den Haag: Sampreshan.
- Mernissi, F. (1985). *Vrouwen in Marokko aan het woord*. Weesp: Het Wereldvenster. Antwerpen: Standaard Uitgeverij.
- Mernissi, F. (1991). *De politieke harem: vrouwen en de profeet*. Breda: De Geus.
- Mernissi, F. (1993). *Islam en democratie: de angst voor het moderne*. Breda: De Geus.
- Mernissi, F. (1994). *Het verboden dakterras: verhalen uit mijn jeugd in de harem: herinneringen*. Breda: De Geus.
- Mernissi, F. (1992). *Sultanes: de macht van vrouwen in de wereld van de islam*. Breda: De Geus.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2004). *Toespraak van minister mr. A.J. de Geus van Sociale Zaken en Werkgelegenheid*, EU-conferentie 'Equality in a future Europe' op 23 november 2004 in Den Haag. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, nr. 04/233.
- Okin, S. (1999). Is multiculturalism bad for women? In: J. Cohen, M. Nussbaum & M. Howard (eds), *Is multiculturalism bad for women*. Princeton: Princeton University Press.
- Phalet, K. (2004a). Religie en migratie: sociaal-wetenschappelijke databronnen en literatuur. In K. Phalet en J. ter Wal (red). *Moslim in Nederland*, SCP-werkdocument 106a. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Utrecht: Ercomer-ICS, Universiteit Utrecht).
- Phalet, K. & F. Haker (2004b). Diversiteit en verandering in religieuze betrokkenheid: Turken en Marokkanen in Nederland 1998-2002. In: K. Phalet en J. ter Wal (red). *Moslim in Nederland*, SCP-werkdocument 106a. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Utrecht: Ercomer-ICS, Universiteit Utrecht).
- Phalet, K., en C. van Praag (2004d). *Samenvatting Moslim in Nederland. Een onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen*, SCP-onderzoeksrapport 2004/9. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Amsterdam: Instituut voor Migratie en Etnische Studies. Utrecht: Ercomer-ICS, Universiteit Utrecht.
- Phalet, K., en D. Güngör (2004c). Religieuze dimensies, etnische relaties en burgerschap: Turken en Marokkanen in Rotterdam. In: K. Phalet en J. ter Wal (red). *Moslim in Nederland*, SCP-werkdocument 106a. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Utrecht: Ercomer-ICS, Universiteit Utrecht).
- Riffat Hassan (zonder datum), *Women's Rights and Islam: From the I.C.P.D. to Beijing* (ongepubliceerd manuscript).

- Selim, N. (2004). *De vrouwen van de profeet*. Amsterdam: Van Genneep.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal. *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie*. Vergaderjaar 2000/2001.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal (2003). *Plan van aanpak op hoofdlijnen voor de emancipatie en integratie van vrouwen en meisjes uit etnische minderheden*, vergaderjaar 2003/2004, 29 203, nr. 3 (28 oktober 2003).
- Tweede Kamer der Staten-Generaal (2004). *Brief van de ministers van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en voor Vreemdelingenzaken en Integratie over de stand van zaken van het plan van aanpak*. Vergaderjaar 2004-2005, 29 203, nr. 16 (15 november 2004).
- Tweede Kamer der Staten-Generaal (2004). *Meerjarennota emancipatiebeleid*, brief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid over de hoofdlijnen, prioriteiten en doelen van het huidige emancipatiebeleid. Vergaderjaar 2004-2005, 27 061, nr. 30 (8 juli 2004).
- Toubia, N. (1988). *Women of the Arab World. The Coming Challenge*. Papers of the Arab Women's Solidarity Association Conference. Introduced by Nawal El Saadawi. London/New Jersey: Zed Books Ltd.
- Wadud, A. (2004). *De Koran en de Vrouw. Herlezing van een heilige tekst vanuit een feministisch perspectief*. Amsterdam: Bulaaq.
- Wal, J. ter (2004). *De publieke discussie over de islam in Nederland: Een analyse van artikelen in de Volkskrant 1998-2002*. In: K. Phalet en J. ter Wal (red). *Moslim in Nederland*, SCP-werkdocument 106a. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Utrecht: Ercomer-ICS, Universiteit Utrecht).

-
- ⁱ Zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen (en mannen): deze benaming verwijst naar een analyse waarin zowel verschillen – in etniciteit en migratiegeschiedenis – als gemeenschappelijkheid en een gedeelde positie van marginalisering in de Nederlandse samenleving tot uitdrukking komt.
- ⁱⁱ E-Quality maakt in deze factsheet geen onderscheid naar de mate en de wijze van geloofsbeleving binnen de diverse groep vrouwen met een islamitische achtergrond, omdat hiernaar geen onderzoek is gedaan.
- ⁱⁱⁱ Susan Moller Okin is op 3 maart 2004 op 57-jarige leeftijd overleden.
- ^{iv} Onder actoren worden in deze studie schrijvers van opiniestukken en geïnterviewde personen in feitelijke berichten verstaan.
- ^v Zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen.
- ^{vi} Geciteerd in van Heelsum e.a. (2004).
- ^{vii} Zie ook Loewenthal, 2003.
- ^{viii} Van 1980-1982 was zij verbonden aan het Haagse Institute for Social Studies, waar zij *Women and Development* doceerde.
- ^{ix} De *Arab Women's Solidarity Association* is nog steeds een door de VN erkende internationale NGO ter bevordering van de economische, sociale en culturele positie van Arabische vrouwen.
- ^x Nederlandse vertaling: *De gesluierde Eva. Vrouwen in de Arabische wereld* (1980). Leuven, Uitgeverij Kritak; later uitgegeven in Rainbow Pocketboeken, september 1989.
- ^{xi} Naar aanleiding van de uitreiking van deze prijs zijn nu al haar in de tachtiger jaren in het Nederlands vertaalde boeken opnieuw uitgegeven.
- ^{xii} De MVVN bezint zich op het moment over haar toekomst, na de laatste bezuinigingsronde van de gemeente Amsterdam, die onder andere ook haar getroffen heeft.
- ^{xiii} Deze profielen zijn tot stand gekomen door opleiding, arbeid en inkomen te dichotomiseren: maximaal vbo/mavo versus mbo+, geen werk hebben versus een baan voor minimaal 12 uur per week en geen inkomen of een inkomen van maximaal 750 euro versus minimaal 750 euro per maand verdienen. Vervolgens is een typologie gemaakt op basis van deze indeling, waarbij de eerste categorie voldoet aan geen van de kenmerken (mbo+, een baan en economisch zelfstandig), terwijl de laatste categorie minimaal een mbo-diploma heeft, een baan en economisch zelfstandig is. De overige categorieën liggen hier tussenin. Studenten zijn in de analyse buiten beschouwing gelaten: voor inkomen geldt dat de grens voor economische zelfstandigheid noodgedwongen op 750 euro is gesteld vanwege het feit dat het merendeel van de respondenten alleen de vraag naar het inkomen in categorieën heeft beantwoord.
- ^{xiv} Zie ook Factsheet Emancipatie in werkgelegenheid, E-Quality, 30 september 2004.
- ^{xv} Het manuscript van de zesde Monitor racisme en extreem-rechts was 1 dag voor de moord op Theo van Gogh gereed. De periode na de moord is beschreven in een Annex, waarin kort enkele lijnen uit het monitoronderzoek zijn doorgetrokken.
- ^{xvi} Zie Factsheet Mensenrechten van vrouwen in het integratiebeleid, E-Quality, 30 september 2004.